

Kalmár György szótártervének és szótártöredékének nyomairól

Csaknem kilencven évvel ezelőtt írta „A legelső nagy magyar szótár” című népszerű cikkét EÖTVÖS LAJOS (VasUjs. 1870. 183; újra közölte „Szótáraink történetéhez” c. adalékai közt 1. sz. alatt SIMONYI Zs.: Nyr. XLIX [1919], 126—7) — úgy látszik, LUGOSSY JÓZSEF sugalmazására —, s ebben KALMÁR etimológiai szótár-tervére, „óriási” méretűre tervezett magyar—latin szótárának töredékére hívta fel a figyelmet.

KALMÁR 1778-ban, Bécsben megjelent 16 számozatlan lapnyi terjedelmű költeményében, „A-Magjar [!] | Hêlikon-ért | és | Kástáliák-ért | Felséges | Mária | There'siá- | hoz | buzdúlt alázatos ének”-ben (Ráday Könyvtár 0,5668. sz.) a szavak származását érintő részlethez ezt a megjegyzést írta: „De mind ezeknek [t. i. a *virít*, *virág*, *virrad*, *virraszt* szavak eredetéről mondotaknak] s az-e'féle *Eredetek szármalásának* bővebb s illendőbb helyet találunk a-*Szó-szármaló s magjarázó* Könyvemben (in *Lexico Etymologico*)” (i. m. 9. sztl. lap, a kiemelés az eredeti szerint; átírva, kihagyással idézi: VasUjs. i. h.; innen: Nyr. XLIX, 127; az eredetiből, más kiemeléssel SIMAI Ö.: MNY. XII, 330).

Eötvös így folytatja: „Ezt írta Kalmár 1778-ban, s már 1781-ben[!] előfizetési felhívását is kibocsátotta, melyet a Lugossy József úrnál Felsőbányán létező példányból, szíves közlése folytán, a következőkben ismertethetek. [Bekezdés:] Munkájának czime lett volna: »Lexicon Hungaricum: Addita interpretatione Latina, in usus [Nyr. i. h.: in usum] omnium, ea, qua debuit, ratione etymologiae comparatum et auctum a Georgio Kalmár«, de e czim csak a mutatványul szétküldött első iv[!] tetején áll. [A kiemelés tőlem.] Ez első iv *A* betűtől *abrakos tarisznya* szóig megy s terve szerint az első kötet, mintegy 40 nyomtatott iven, csupán csak az *A* betűt [azaz: az *a*-val kezdődő szavakat] tartalmazta volna. Ebből látható, hogy óriási vállalathoz kezdett, ... [Bekezdés:] Említi még Lugossy ur, hogy az ő példányán rajta van Kalmárnak sajátkezű írása és universal-alphabétes pecsétje; ...” [VasUjs. i. h. és — kissé más helyesírással — Nyr. i. h.)

Mindössze ennyi az, ami ebből a népszerű cikkből tárgyunkra tartozik. Ebből az sem állapítható meg kétségtelenül, hogy két szótárról van-e szó, vagy csupán egyről. Az utóbbi feltevés valószínűbbnek látszik, de azért lehetséges az is, hogy az 1778-ban említett „szó-szármaló s magjarázó könyv” és az 1781-ben szétküldött első iv két különböző szótári tervre utal. Ha a fogalmazás szabatos, akkor azt is biztosra vehetjük, hogy legalább egy iv megjelent a magyar—latin szótárból.

Nyomozni kezdtem e szótári mutatvány vagy a kézirat töredékei után, de eddigi nyomozásom nem vezetett eredményre: a budapesti nagy közkönyv-

tárakban (Akadémiai Könyvtár, Széchényi Könyvtár, Egyetemi Könyvtár, Fővárosi Könyvtár, Ráday Könyvtár) semmi nyomát sem találtam sem a nyomtatott ívnek, sem a kéziratnak. Nemleges választ kaptam a debreceni református kollégium könyvtárától és a pannonhalmi főapátság könyvtárától is. Nem kaptam választ eddig Pápáról, Sárospatakról, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről. Kerestetem a szótártöredéket külföldi könyvtárakban is.

De találtam egy másik nyomot: a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában „M. Irod. Levelezés 2. r. 2. sz.” jelzéssel „Kalmár György | 1780. aug. 23. Budae | »Lexicon hungaricum«-ának hirdetése” olvasható a katalógusban, de sajnos ott áll mellette ez a megjegyzés is: „Hiányzik 1955. jún.” Ezt a számot kérésemre külön is keresték, de nem találták meg. Ezen a nyomon tehát nem juthattam tovább.

SZINNYEI (MI. II. [1897], 879. h.) szerint KALMÁR *Lexicon Hungaricum*át hirdette a Magyar Hírmondó 1780-i 70. száma, a „Madjar szómadjarázó” megkezdését pedig a Magyar Hírmondónak következő évi 19. száma. És SZINNYEINEK mind a két adata helyesnek bizonyult.

A Széchényi Könyvtárban valóban megtaláltam a latin nyelvű előfizetési felhívást; a Magyar Hírmondó 1780-i 70. száma után egy számozatlan levél van kötve a következő szöveggel:

„PROPONITVR | PVBLICO | RATIO | Libri typis Regiae Uniuerfitatis exprimendi, qui inferibitur — »LEXICON HVNGARICUM: *Addita Interpretatione Latina, in usus omnium, ea, qua debuit, ratione, etymologice comparatum et auctum* a GEORGIO KALMÁR.

EDETVR is per Tomulos lingulatim. Et quidem primus eorum erit unicum Elementarum A: quod 40 circiter philyris constabit in 8vo maiori; iisdem characteribus, quibus hoc ipsum *Programma* expressum est: lingulae ita paginae 39. exhibiturae sunt lineas.

SVSCIPIT in se hoc negotii Typographiae Director ipse Dominus MATTHIAS TRATTNER, ea lege, ut dimidium Tomuli pretium erga *Cautio-nem Chirographi* anticipetur; reliquum autem ipso redemptionis tempore, *Cautione* videlicet exhibita et reddita, exsoluatur.

NACTVS tot Nomina, quot illum securum reddere potuerint, illico manum admouebit operi: atque nunc pollicetur, tantam in eo se diligentiam adhibiturum, ut inceptum id, intra quatuor menses a prelo procul omni dubio liberetur.

CHARTAE melioris notae ac nitidae imprimendus hic idem Tomulus requirit pretium eius fi- || gendum esse sua quidem Nomina professoris ad fl. 1. xr. 30. aliis vero ad fl. 2.

CIVES omnium Ordinum, nobis iure ciuitatis etiam atque etiam colendos, haec ita scire volumus, ut bene de ciuitate deque suaui *hoc Idiomate* meriti Nomina sua libenter et quanto ocyus profiteantur. Quorum quidem Nominum alicubi, si vixerimus figillatim ac honorifice habebitur ratio.

NB. Cogitavi primum duo Elementa A B uno volumine complecti: sed quia alterum etiam illud Elementum 30. circiter philyris constabit, necesse est, ut alio in Tomulo comprehendatur. — Linguam pro meis viribus exculturo mihi non licet studere breuitati, quae, culturae eiusdem officeret et amplitudini, ut in se re vera est, incomparabili. Hoc ego si facerem; ita nobilem *hanc Dialectum* cum mihi tum GENTI meae defacto inuiderem: adeoque forem et in me ipsum et in *Sermonis* nobilitatem et in ipsam ciuitatem summe iniurius.

[Új sorban:] GEORGIUS KALMÁR. [Balra új sorban:] MATTHIAS TRATTNER. [Alatta:] BUDAE 23. Augufti 1780." (MHirm. 1780. A 70dik Levélhez való ^{r-v}).

Tehát a keltezés tanúsága szerint ugyanaz a felhívás lehet ez, amelyet az Akadémia Kézirattárában hiába kerestem. Megtudjuk e hirdetésből egyebek közt azt is, hogy a királyi „universitas” betűivel nyomtathatták, s ez érthető is, mert Trattner Mátyás 1779-ben került e nyomda élére mint ügyvezető (PUSZTAI FERENC, Nyomdászati Encziklopédia 1902, 454). Értesülünk a tervezett mű méretéről és alakjáról (nagy nyolcadrét), a kötetek áráról (előfizetőknek 1 Frt 30 krajcár, másoknak 2 Ft).

Fontos ez a hirdetés azért is, mert bizonyítja, hogy KALMÁR és T r a t t n e r már megállapodott a kiadás részleteire vonatkozólag; különben aligha hirdették volna közösen a tervezett művet. De kitűnik ebből a szövegből az is, hogy L u g o s s y birtokában olyan példánynak kellett lennie, amely valóban tartalmazta az *A*-tól *abrakos tarisznyáig* terjedő szavak kidolgozását, mert erről a mozzanatról szó sincs a közölt előfizetési felhívásban. Ebben viszont szó van a *b*-vel kezdődő címszavakat tartalmazó II. kötet terjedelméről (kb. 30 „ív”), amiről az Eötvös-féle cikkben nincs szó. S megtudjuk azt is, hogy eredetileg egy kötetbe tervezte az *A*- és *B*-betűs címszavakat, de később — feltehetően a munka előbbre haladása közben — olyan nagynak bizonyult az anyag, hogy a két betű anyagát két kötetre bontotta.

Ezekből az adatokból azt sejtethetjük, hogy KALMÁR az ő korában szokatlanul nagy mennyiségű magyar szót akart szótározni. Azonban mindaddig, míg a szótárnak valamely része elő nem kerül, a terjedelemre csak nagyon óvatos becsléseket végezhetünk. Ha közel egykorú és későbbi szótáraknak *A* ($\sim \hat{A}$) és *B* betűs címszavait a szótár összes címszavához való viszonyukban nézzük, azt látjuk hogy pl. PPB-ban (1767) az *A* ($\sim \hat{A}$) és *B* betűs magyar címszavak terjedelme nyolcadrét (16 lapos) ívekben kifejezve $1 + 1,375 = 2,375$ ív [$16 + 22 = 38$ l], az egész magyar—latin szótár terjedelmének 9,36%-a; KRESZNERICSnek alapszavak („gyökök”) szerint rendezett szótárában $1,5 + 2,5 = 4$ ív [= $24 + 40 = 64$ l.], az egésznek 9,24%-a; CzF-ban $11,28 + 16 = 27,28$ ív [= $361 + 512 = 873$ hasáb], az egész terjedelemnek mintegy 9,93%-a; BALLAGI Teljes Szótárában (1868/73) $3,64 + 5,52 = 9,16$ ív [= $58,25 + 88,25 = 146,50$ lap] az egésznek kb. 10,12%-a. Eszerint a Kalmártól tervezett szótár egész terjedelme feltehetően meghaladta volna a 600—650 „philyrá”-t. A „philyra” szót nyomdászati műszóként valószínűleg ’ív’-nek kell értenünk, vö. PPB. 1767, 1782: „Philyra, ae: f. 1. Gr. Fának vékony héja, melyre írtanak régen. Item *Árkos papiros*.” (427a; ugyanígy 1801. 429a). Cal. 1585/1912. még csak „philyra — Has fa auagy has fa [Értsd: bükkhárs, illetőleg hársfa] belső hea” (801). Ha az „in 8vo maiori” kifejezés alapján 8-leveles, azaz 16-lapos ívekre gondolunk, akkor a „kötetecske” (tomulus) 640 és 480 lapszámát feltűnően nagynak, az egész műnek kb. 600 650 ívnyi (kb. 9600—10 400 lap) terjedelmét szinte hihetetlennek kell tartanunk, de ez a tervezés annál a KALMÁRNÁL talán mégis hihető, aki már 1774-ben úgy nyilatkozott a magyar szavak számáról, hogy az meghaladja az egymilliót (KELEMEN: Nyr. LXXVIII, 68, 72), s aki e hirdetésben is hivatkozik a nyelv gazdagságára. A nagy terjedelemből azt is következtethetjük, hogy Kalmár sok olyan szót — talán elsősorban képzett származékokat, összetett szót, esetleg jelzős szerkezetet is — külön „címszó”-ként szótározott volna, amelyet a korabeli szótárírók nem szoktak szótározni. Az *abrakos tarisznyá*nak cím-

szóként említett volta azonban még nem bizonyítja ezt a feltevést, mert PP., PBB., KRESZN., SIMAI (Gazdag Szótár) is címszóként szótározza.

Jelentős ez a hirdetés azért is, mert korábbi a BISZTRAY GYULÁTÓL (MSzázadok 1948: 181—2) és GÁLDITÓL (Szótárirod. 1957, 121—3) ismertetett azon előfizetési felhívásnál, amely Weingand és Köpf könyvvarusok aláírásával 1781-ben jelent meg. A most közzétett hirdetés nemcsak a kiadót nevezi meg, mint Weingand és Köpfé, hanem a szerzőt is, a kiadót is. Végül a KALMÁR-féle terv méreteiben is hatalmasabbnak látszik Weingand és Köpf névtelen szerzőjének tervénél.

A szótár rendkívüli méretei R á t M á t y á s figyelmét is felkeltették. Ő a latin felhívás előtti lapon (MHirm. 1780: 572) pártolja KALMÁR tervét:

„Az ide foglalt edjes (=,magában álló'] levélen mi vagyon, látja, a ki Deákul tud. A Deáktalannak mondhatom, hogy valamely nagy könyvről ad hírt, mely hogy világot láthatson, azt minden igaz hazafinak nem tsak kívánnia, hanem tellyes tehet-fége[!] Izerént fegellenie-is kellene. Mert a Magyar Nemzetnek dízfét, gyarapodáfát és meg-maradását illeti. Mikor léfznek köz-tünk-is feles számmal, mint más országokbann, olyann buzgó hazafiak, nevezete-fen pedig olyan fő-rendenn lévő Méltófágok, a kik e'-féle igyekezettől, avagy tsak anynyi pénzeket ne fajnálnák, a menyinyit néha fél-óra alatt játékbann el-vefztenek? Kérdem azt-is: mikor léfznek olyan tudós Magyarok, mint *Kalmár* Uram, a kik e'-féle köz hafznú könyveket nem hólt Deák nyelvenn, tsupán tsak a Túdófoknak kedvekért, kik másoknál kevesebb számmal vagynak, hanem valamely élő nyelvenn többeknek kívánfágokra írni fognak. [Új sorban:] R.”

Ügylátszik K a z i n c z y visszaemlékezéseinek egy-két részlete szintén KALMÁR Lexicon Hungaricum nyomdai munkálataira vonatkozik, s megerősíthet bennünket abban, hogy e műnek egy részét valóban kinyomtatták. K a z i n c z y ugyanis így ír a Pályám Emlékezete rövidebb változatában: „Prónay Mihály és én Septemb. 4d. kijövének az Universitas' Bibliothecájából, 's a'mint az Udvari-Kápolna' szögénél az úczára fordulánk, egy figura tűnék szemünk elébe, ... || ... minden tizedik lépésre megállott, k i v o n a z s e b j é b ő l v a l a m i n y o m t a t v á n y t, egy két sort megoldvasa, papirosát visszadugá zsebjebe, 's ment. De alig teve két három lépést, ismét megállott, ismét elővoná papirosát. ...” (Az eredetiből: MTA Kézirattára 31—32^r I. könyv 25. fejezet, az 1956-i kiadásban 63. l. — A kiemelés tőlem. — K. J.). És három bekezdéssel alább: „Az idegen ki nem vala forgatva nyugalmából. Én Kalmár György vagyok, ugymond, 's az Universitas' typographiájából jövök e' csekélységgel. — A' Philosophusi nyelv feltalálója e? kérdém; a' Syriai útazó e? aze, a' ki a' Prodromust ír? — Csudálkozők hogy fiatal emberkéek az ő irásit, 's kivált az első helytt említett ismerik.” (Az eredetiből: 32^v; az 1956-i kiadás 64. lapján a modern szövegek közlési elvei szerint. — A kiemelés tőlem. — K. J.).

A visszaemlékezés hosszabb változata az idézettektől legtöbb helyen csak helyesírás és stilizálás tekintetében tér el. Bennünket érdeköl új tartalmú mozzanat ebben a részben: „...kivona zsebjéből valamit a' mi egy ki nem szeldelt Ujságlevéhez hasonlíta, ...” (id. kézirat 154^r [I. könyv] 19. fejezet; az 1956-i kiadás nem közli. — A kiemelés tőlem. — K. J.).

Az évszámiban van ugyan némi ellentmondás, K a z i n c z y ti. a rövidebb változatban a 21. fejezet élére az MDCCLXXXII. évszámot írta, tehát a 25. fejezet tartalma is nyilván az 1782. évre vonatkozik, a hosszabb változat

19 fejezete élén is ugyanez az évszám áll, a hirdetést pedig 1780. május 23-ról keltezték. A szótári részlet Eötvös szerint 1781-ben jelent meg, az adatok alapján mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy itt a szótár tördeletlen hasábjairól (vagy talán a kiszedett ívről ?) lehet szó, mert az egyetemi nyomda eddigi adataink szerint Kalmárnak csak szótárával foglalkozott, más művével nem. Eszerint természetesen fel kellene tennünk, hogy Kazinczy az évszámiban tévedett, s ez művének visszaemlékezés-jellegével összeegyeztethető. Mindenesetre figyelemre méltó mozzanat, hogy a nyomda 1780. május 23. után négy hónapra akarta megjelentetni a szótár első füzetét, s K a z i n c z y feljegyzésében éppen szeptember elejéről keltezve találjuk a hasáblevonatra vonatkozatható megjegyzést. Vajon K a z i n c z y valóban 1780-i jelenetet keltez 1782-ről? Mivel mindkét kézirat elején hivatkozást találunk az 1828-ban megjelent részletekre, s mivel a Pályám Emlékezetét K a z i n c z y első kidolgozásában is 1814—28 közt írhatta, az időbeli távolság elég nagy ahhoz, hogy efféle időrendi tévesztést hihetőnek tartsunk.

A „Magyar Szó-magyarázó”-ról a következő évben így emlékezik meg R á t M á t y á s (MHirm. 1781. 145): „Nem tudhatom bizonyosan, minémű munkák lehetnek azok, mellyek körül moft *Kalmár György* Úram foglalatoskodik. Magának ő Kegyelmének azok felől tett tudósítalát ízóról ízóra s (a menyinyiben lehetséges) betűről betűre ide írom. Talám máfok abból világosfában el-értik, mire határozta légyen közelebbről ízándékát, mint ha én magam értelmét az eránt ki-fejtegetni igyekezném. »A *Madjar Merkúrius* nevezetű Munkámnak (úgy mond) Hufvét után végére járunk, s mindjárt a-*Madjar Szó-madjarázó*-hoz fogunk utánna.« — »Egy *Zlidós Munkához*-is fogtunk immár, a-melljet Pünköft-elött végre kell hajtanunk: ha Isten úgy enged.«”

Majd közli azt a verset, amelyet a közlés szerint D o m o n y í k i L i b e r t i n y S á m u e l írt Kalmár tiszteletére: „Néhány arra erányzó Magyar verfek-is [t. i. hexametek] adódtak kezemhez, némelly hozzá való jegyzéfekekkel; mellyeket nem látom, miért ne volna illendő s helyes dolog köz hírre botfátanom. Imhol következnek.

Magjar Merkúriusnak és Magjar Szó-magyarázónak kellemetes/éje.

Kalmár Gjörgj Magjarok Nyelvének njitja Kilincsit.

Hintegeti ízaporítva, bocsátja-is áruba Kincsit.

Melljeket a-Vévők már régtől fogva kívántak,

S majd nem erő-ízakkal meg-ízerzésére rohantak. [145] ||

Láthatok én vároft, s városba találhatok Ároft;

Gyakrabban vagy vezztegetöt vagj többnjire károft.

Két ízemen ezt fohol-is fel-nem-leli KALMÁR GJÖRGJBEN.

Nyújt nyereséget Hazánk Népének *Perfia' Gjöngjben*;

Értfed, költsön vett *Szóknak Magjarázatit* itten:

Melljeket a-Magjarok Nyelvén fel-fejteget épen.

Jó Bólt ez Haza-Fi! Szép Jófzágocska van e'bben!

Mellj Tárt vásárlafz e'bből, csak tartfad elzedben.

Ugy vélem, kedvel vélzi Magjarok *Cicerója*.^{a)}

KÁROLY Gróf ANTAL orfzágunk Jobba^{b)}, Birája;

Nagyja ^{c)} LÖRINTZ¹ ORCZY léfznek *könjvünk* ízeretöi; [146] ||

¹ Nyilván sajtóhiba „Lörintz” helyett, mert a hexameter rövid ö-t kíván. (K. J.)

Nemzeti Nyelvünknek dicsőléges Nevelői.
 Szükség, hogy fogjuk példájokat illjen Uraknak:
 Itthon-is úgy éledne tulajdonlaga *Szavunknak*.
 Kezd-is már köztünk ragyogó *Szikrája* levegni.
 Tüzet-is ád korral, fog fényes láng-al-is égni;
 Annjira gerjedvén, hogy terjed mefzle Sugára:
 Nap-keleten, Nyugoton, Délen s lefz Északon Ára.

Kéz-tapfolva írta PESTEN Domonyíki *Libertiny Sámuel*, Elzterházy Herczegség Pereinek Szó-fzólója, Nemes Zóljom Vár-megjének Törvénj-Szék-Ulője és Birája: a *Merkúrius* és *Magyar Szó-Magyarzó* (Mhiv Szerezőjének tilztelelire, 1781dik Elztendőnek Böjt elő Havában.” (MHirm. 1781: 145—7.)

a) Nagj méltóságu s leg-főbb Tifztelendő Egri Püfpököt Groff Galanthai Elzterházy Károlyt ő Magasztaltfágát, az nékem jól kedvező Uramat értem. Méltán.

b) Ország Jobba; Többszámba, Ország Jobbai, vagy Ország Jobbak, deákul azt télzi Regni Optimates; innét az hajdani Irók deákofan hajlatták, Jobbagiones: a Deák nyelvben nem lévén K. betű; azért tették ki G. betűvel. Láffad Jerufálemi András Királynak 1222dik elztendőbéli Adomány-Törvényének 10dik és 13dik Czikkelyeit. A mi Károlyi KÁROLYI Gróff Antalunk az Orzági Jobbak között, Királyi Fő-Tálnok-Mefter: kiknek Izámát láthatd Verböczi Szokáfi-Törvény Könyvének első Réfze 94dik Nevezetiben. A paraszt Jobbádjak pedig, a mi Javainkúl való adózás miat, úgy hivattatnak.

c) Ország Nagyjai: deákul Regni Megnates. Ezeknek az Ország Nagyjainak Számában vagynak minden Vármegjének Fő-Ispányi, akar Izülett akar emeltetett Gróffok, Záfzlós-Urak; a kik a Táborban magok Záfzlója alatt vitézkedő Hadi Sereggel fzoktanak elő-állani (Ulad. 22. 1498.); Szabad-Urak; vagy Liber-Bárok. A mi Nagyságos Báro Orczy Lörinczünk Nemes Aba-Uj-Vármegyének érdemes Fő Ispánya.” (Uo. 146.)

Címe és terjedelme után ítélve, ez ugyanaz a költemény lehet, amelyet PETRIK (II, 321) Kálmár György műveként „k. 8-r 2 lev.) [H. és ny. n. 1781]” leírással említ, s amelyet ő a Múzeumban levőnek jelez. A költeménynek azonban a „Múzeum” katalógusában nincs nyoma.²

Egyelőre ennyit sikerült tisztáznom KALMÁRnak kétféle címen emlegett szótárterveiről. Ezek az adatok tehát még mindig nem perdöntők abban a kérdésben, egyetlen szótárt kell-e keresnünk, amely a magyar szavakat latinul értelmezte és eredetüket magyarul fejtegette, vagy kétféle szótár nyomait kell látnunk a Lexicon Hungaricumról szóló és a Magyar Szó-magyarázóra vonatkozó adatokban.

Hogy milyen lett volna KALMÁR etimológiai szótára, arra talán rávilágít az a jegyzete, amelyet 1778-i költeményének *virítva* szavához írt a *virít*, *virág*, *virad* ~ *virrad*, *virraszt*, *virrogat* szavak összetartozásáról:

„**Virítva* (*virrítva*) többet lőt fokkal máft téfzen *zöldellve*. — *Vir* anjit téfzen mint különb-különb-féle Izínnel elegyes zöldléggel-való ki-nyiláfa valaminek; tulajdonképen a-földnek, kertnek, rétnak, mezőnek. Innét mond-

² Időközben megtalálta e nyomtatványt GORIUPP ALISZ a Széchényi Könyvtárnak nem katalógizált apró nyomtatványai közt. Valóban a fent közölt költeményt tartalmazza. K. J.

juk — *Virít a-mező*: az az; különb-különb-féle színű füvel s zöldfeggel nyílik; különb-különb-féle színű füvekkel elegyes zöldfégét mutat már. Ugyan-attól a-*Gyökértől* származik, *Virág*: mivelhogy a-*virág* különb-különb-féle színű fozkott lenni: leg-alább a-tokjával vagy-is hüvelyével avagy levelével és a-fzékiivel s hamvával edjütt három-féle színűnek kell lenni: másképen nem-is lehet *virág*-nak mondani. — Ezen módon vadjon az-eredetek ezeknek — *vil, világ; csill, csillag; ar/ż, erfz* (föld), *ar/żág, or/żág* (a-*Földnek* bizonyos módon s bizonyos okokon meg-határozott avagy meg-határozandó bizonyos része); *ür, üreg; hid* (más a-*híd*, pons), *hideg*. — Ugyanama *Gyökértől* származik, hasonlatosság-fszerint-való értelemben, *virad, virrad*: mivelhogy kü- || lönb-különb-féle színű az-ég akkoron, a-midőn a-Nap az-ágyas-házából fel-kelvén ki-nyítja s ki-tárja nagy ajtaját előttünk. E'ttől ered olztán, szélelfebb értelemben, *virra/ztani*. — *Fel-virra/zt* bennünket az-ISTEN. — Valakit vagy valamit *virra/ztani*: az az; valaki vagy valami-mellett *virradtig vigyázni*, akár valami világnál akár a-nélkül. *Virrogatni* pedig ajánit téfzen, mint, gyakorta *virradtig ébren lenni* vagy *vigyázni* avagy *munkálkodni*, akár gyertyánál avagy lámpásnál akár a-nélkül...” (MHelikonért 8—9. sztl. lap; egy-két hibával idézi: SIMAI Ö.: MNy. XII, 329—30).³

A *virít* [és *virul*], valamint a *virág* etimológiai összetartozását a mai nyelvtudomány is vallja (Szófsz. *virít* és *virág* al.), a *virrad* és *virraszt* tövét az előbbiektől a md. *var'mada-* (NyH.⁷ 141) szóra (és kétes vogul, osztják megfelelőkre) utalva többen elválasztják (így a Szófsz. is), de Kalmár fejtegetése a *virít*, *virág* és a *virrad* tövének jelentéstartalmáról ma is figyelmet érdemel. Kevésbé megalapozott a *virraszt*, *virradtig vigyáz'* összekapcsolása a *virrad* jelentésével, de ez sem képtelenség. Elképzelhető ugyanis ilyenféle jelentésváltozás *'virradásról mond, virradásról beszél (vki mellett)' (vö. *fájdítja a kezét* 'azt mondja, fáj a keze') → *'virradásról is beszélve reggelig ott marad vki mellett' → 'az egész éjszakát vki mellett tölti' → 'az egész éjszakát vmivel foglalatoskodva tölti'. A *virrad*, *virraszt*, *virrogat* tövének alakváltozatai (*virj-* ~ *virny-* ~ *vir-* ~ *vér-* ~ *vërr-* ~ *vër-*) sem jelentenek áthidalhatatlan nehézséget. Az is lehetséges, hogy az eredetibb állapotot a

³ Az itt előforduló adatok közt szótörténetileg is figyelmet érdemel a *virítva* (*virritva*) és a *virrogat*. A *virít* igére a legrégebb adatok 1769-ből valók a Nagyszótár anyagában: „Liliom-szálat...melly...*virított*, virágozott, illatozott” (T e l e k J.: Korona 109) [„az Ááron veszszeje szépen virágozott, *virított*, illatozott” (uo. 115). Nyilván ezek alapján idézi T e l e k J ó z s e f szavaként a *virít* igét SIMAI Ö. (Nyr. XL, 309) s innen a Szófsz. KALMÁR adatát ezeken kívül csak B e s s e n y e i két adata előzi meg: 1772/1912-ből. (Emb. próbája 44), 1777-ből (Filozófus 22), de a *virító* igenév már 1757-ben előfordul ugyancsak T e l e k J ó z s e f-nél: „...az ékes virágnak... || *virító* szépségét” (Tavaszi róza 6—7), majd 1769-ben ugyancsak őnála (Korona 108, 639, 702, 711, 713, 716, 718). Az idézetek igazolják a KALMÁRTól kiemelt jelentésmozzanatokat. A *virítva* változatot talán csak a hexameter kedvéért használta KALMÁR *virítva* helyett, s azért közli a jegyzetben második helyen, zárójelben. — A *virrogat* szóra KRESZNERICS csak SzD. [2 274] adatát idézi; a NySz.-ban sincs több egyetlen igei adatnál (SzD.: MVir 31) és egyetlen főnévi származéknál (*vërragatás* „Sam: Agend. 32” forrásjelzéssel, de ez a rövidítés nem fordul elő a forrásjegyzékben. Ez az adat S a m o r j a i J á n o s-nak „Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremoniajokról...” c. művéből való. Ez 1636-ban jelent meg, előljáró beszédét a szerző 1632-ből koltezi). Az akadémiai Nagyszótár anyagában van egy korábbi adat 1767-ből az igére: „*virrogatott* egész éjel” (H l e i: Ptolomaeus 86) s egy 1777-ből a *virr*-tőnek egy másik igei származékából képezett főnévre („az magános élet...sok *virrongástól*, bajtól, bú-bánattól menté téfzen” Jeles gondolatok 90). A XVIII—XIX. sz.-ból még további 32 adat. A MTsz. azonban szintén csak egyetlen adatot közöl: *vërogat* 'többször éjjelez' (Keszthely).

virr- tő származékai tükrözik, az eredetibb jelentést a *virrad* képviseli. Mindamellettt nagy értéke KALMÁR megjegyzésének finom jelentéselemzése, a szavak, szócsaládok jelentésbeli összetartozásának helyenként ihletettségre valló megfogalmazása. És ez kárpótól az *ország* szóról kifejtett származtatáshoz hasonló délibábos szófejtésieért is. Sajnálhatjuk, hogy munkájának elkészült részeit nem ismerjük, s hogy tervét nem valósíthatta meg.

KALMÁR szótári tervét (vagy terveit ?) és szótártörredékét az utókor sem méltányolta úgy, ahogyan megérdemelné. EÖTVÖS LAJOS nem emelte ki KALMÁR jelentőségét sem a kortársakhoz, sem a történeti fejlődéshez viszonyítva, s az ő cikkeinek nem volt visszhangja sem 1870-ben, sem 1919-ben. TAKÁTS SÁNDOR (KathSz. 1890: 376) csak általánosságban emeli ki, hogy KALMÁR „munkáiban (Szószármaló és magyarázó könyv, Mercurius stb.) sok szót készített s még több régi elavult szót keresett ki, ...” TAKÁTS idéz is ilyen szavakat, mint *oktudomány* 'logika', *rem*, *vezeg*, *tudom* (főnév), *írom* (főnév), *mondom* (főnév) *hosszmérés*, *tapizni* [!], *méretű*, *függő* 'perpendicularum', *láthatár*, *szemhatár*, *derék szeg*, *vonat* 'linea', *kosúlfekvő* 'inclinans', *egyenköz*, *egyentáv*, *kerület*, de szövegezéséből nem tűnik ki, látta-e KALMÁRnak említett műveit, s e szavakat vagy legalább egy részüket azokból idézi-e, vagy a Prodrömusból és egyéb — ismert — műveiből. HALÁSZ IGNÁC (NyK. XXXIII [1903], 32) csak mellékesen szól KALMÁR etimológiai szótár-tervéről, talán a Prodrömus alapján. Csupán SIMAI ÖDÖN (MNY. XII [1916], 329—31) foglalkozik KALMÁR szótár-tervével, idézve a *virítva* szóhoz közölt magyarázatot és a hirdetésnek egy-két részletét, de ő meg nem tud EÖTVÖS LAJOS cikkéről, s nem ismeri fel KALMÁR jelentőségét, sem szótártervének rendkívüli méreteit. SIMAI nyomán céloz KALMÁR etimológiai szótártervére TOLNAI VILMOS (NyK. XLVI [1927], 363 = A nyelvújítás 1929, 43). Elkerülték az idézett adatok GÁLDI LÁSZLÓ figyelmét is, aki „A magyar szótáriróadalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” (1957) c. nagy monográfiájában KALMÁRnak a nevét sem említi. De talán van még némi remény arra, hogy ennek a rejtélyes szótárnak megjelent füzetét, s esetleg a kézirat egy-egy töredékét felkutathatjuk.

KELEMEN JÓZSEF